

УДК 94 (477) 04

Скрипник Людмила Василівна (1983 р. н.) – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. В 2005 р. закінчила з відзнакою магістратуру історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Коло наукових інтересів – *військова історія, політологія, краєзнавство та етнологія.*

ПОЛТАВА В СТРАТЕГІЧНИХ ПЛАНХ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ 1708-1709 РР.

У статті проаналізовано стратегічні плани гетьмана Мазепи в 1708 р. та в 1709 р., з'ясовано місце Полтави в його стратегічних розрахунках.

В статтє проанализированы стратегические планы гетмана Мазепы в 1708 г. и в 1709 г., определено место Полтавы в его стратегических расчетах.

The article analyses hetman Mazepa's strategy in 1708 and 1709, shows the importance of Poltava fortress in his plans.

Питання про військово-політичні плани гетьмана І. Мазепи, про його зв'язки зі Станіславом Лещинським та Карлом XII залишаються гостро актуальними в українській історичній науці. Це пов'язано передусім з тим, що вже в 1708 р. склалось два кардинально протилежні погляди на мотиви дій гетьмана, а саме – Петра І, який у маніфесті до українського народу 9 листопада 1708 р. наголошував, що Карл XII прагнув “малоросійську землю, з виснаженням якої, віддати під гніт польський і в поневолення Лещинському, незаконно обраному королю, котрому він це обіцяв у створеному ним союзі... завоювавши, віддати, а зрадника Мазепу в Україні самовладним князем над вами учини ти, у чому він від нього, зрадника, боговідступника, колишнього гетьмана Мазепи був обнадіений, що він йому в тому його намірі допоможе” [1]. Таким чином, сформувався думка про гетьмана як зрадника і про те, що він керувався лише власними амбіційними та корисливими мотивами. Ця теза стала панівною в російській історіографії, а згодом і в радянській.

Інша думка, висловлена гетьманом, полягає в тому, що в умовах війни він був змушений “з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я... нічого не шукаю, окрім благоденства тому народові, який ушанував мене

Гетьманською гідністю і з нею довірив мені свою волю” [2].

Минуло вже майже 300 років, але військово-політичну діяльність гетьмана оцінюють у темних або у світлих тонах, виходячи з власних ідейних переконань, стереотипів та принципів. Це питання надто заполітизоване, хоч переважна більшість дослідників наголошує на необхідності його об'єктивного розгляду. Актуальність цієї теми і кількість присвячених їй праць зростала після підписання 9 жовтня 2007 року указу Президента України “Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу”.

Головний інтерес більшості дослідників до подій 1708-1709 рр. зумовлений тим, що існує маса питань, які потребують ретельного історичного дослідження, але відчувається брак автентичних джерел, які б пролили світло і остаточно підтвердили або спростували гіпотези дослідників. Це стосується автентичних текстів угоди Мазепи з Карлом XII, укладеної після вступу шведських військ на територію України та угоди, укладеної в березні 1709 р., коли до союзників приєдналось Запорозжя. Ці тексти не збереглися, тому дослідники змушені реконструювати їх частково, на підставі інших пізніших джерел.

Історіографія цього питання досить широка, зважаючи на значний інтерес дослідників до цієї проблеми. Відомий український історик, М. Грушевський наголосив на тому, що розрив з Московією не був результатом задумів самого лише Мазепи, а був виразом прагнень старшинської верстви. Мазепа змушений був очолити цей переворот, якщо не хотів, щоб його звернули проти царя і проти нього самого. “Перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скоріше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свобідного вибору” [3]. Грушевський також вказує на вплив історичної традиції, а саме на зв’язки Б. Хмельницького із Карлом X.

Р. Млиновецький дотримується думки, що Мазепа мав безпосередні контакти з Карлом XII, а не з Польщею. Він наводить як аргументи маніфест Карла XII (грудень 1708 р.), в якому король заперечує “вигадки ворогів про намір будь-яким чином узалежнити Україну від Польщі”, а також пункти угоди, які подає Орлик у “Виводі прав України”. Крім того, Р. Млиновецький вказує на таке твердження в “Щоденнику воєнних операцій полтавського бою”, що в захопленому після бою шведському архіві канцлер Головкин і підканцлер Шафіров знайшли багато листів гетьмана до шведського короля, в яких була лише мова про перетворення України в самостійне, ні від кого незалежне князівство [4].

Микола Андрусак вважає, що “шведський король залишив розв’язку польсько-українських відносин Лещинському та Мазепі. Останній не міг робити з Карлом XII такого договору, що зрадив би Лещинського, від якого гетьман сподівався допомоги. З другого боку не міг Мазепа розводитися серед широких кругів козацтва з думкою про злуку України з Польщею, хоча б у вигляді великого князівства” [5].

С. Павленко вважає, що шведи восени 1708 р. не мали жодного конкретного договору з мазепинцями, “обидві сторони навіть не встигли домовитись про погодження дій. Хоча Карл XII і знав через Лещинського про наміри І. Мазепи порвати з Московією, він і далі виявляв пасивність у встановленні з ним прямого контакту” [6].

Ілько Борщак солідарний з думкою, що Мазепа міг давати обіцянки про входження Гетьманщини до Польщі з метою обману і прикриття своєї гри. “Мазепа в дійсності мав амбіцію зробити Україну незалежною і вибрав для цього момент якнайсприятливіший... Союз зі Швецією не представляв жодної небезпеки для політичної свободи України. Спроба Мазепи знищити всяке чужинецьке панування на Україні дійсна й щира” [7].

Ольга Ковалевська пропонує розглядати виступ І. Мазепи проти Петра I як складову системної кризи кінця XVII – початку XVIII ст. Вона розглянула події початку XVIII ст. з точки зору теорії кризи, запропонованої Чарльзом Ф. Ендрейном, і прийшла до висновку, що “військово-політична

акція І. Мазепи і козацької старшини 1708 року уявляється нормальним і цілком закономірним явищем, логічною складовою соціально-політичної кризи, яка охопила Московську державу в кінці XVII – на початку XVIII століття” [8].

Таким чином, переважна більшість дослідників звертала увагу на проблему військово-політичних планів гетьмана І. Мазепи, мало зупиняючись на питанні, яке місце займала Полтава як стратегічний пункт у розрахунках та планах гетьмана. Саме тому автор ставить за мету дослідити це питання.

У першу чергу необхідно звернути увагу на саме поняття “стратегія”, адже це допоможе з’ясувати суть, сильні та слабкі сторони стратегічних розрахунків гетьмана. Згідно з енциклопедичним довідником, “Військова стратегія – область військового мистецтва, яка охоплює питання теорії й практики підготовки країни і збройних сил до війни, її планування і ведення, досліджує закономірності війни” [9]. Теорія стратегії розглядає використання у війні всіх сил і засобів держави. Це означає, що в задачу воєнної стратегії входить вироблення загальних основ використання різних видів збройних сил і координація їх зусиль, направлених на досягнення єдиної військово-політичної мети. Необхідно розрізнити політичну та військову ситуацію в 1708 р., коли гетьман перейшов на бік Карла XII, та в 1709 р., коли союзники вже були під стінами Полтави.

У 1708 р. Карл XII вирішив вступити в Україну. Таке рішення зумовлювалось проблемою, яка виникла з постачанням армії. Мазепа в цей час був змушений відрядити Петру I 15 тисяч добірного козацького війська, натомість в Україну були введені російські військові з’єднання. Існувала реальна загроза, що прихід шведської армії призведе до появи в Україні додаткових петровських військ.

На заході панував погляд, що причиною поразки шведського короля було те, що він послушав порад українського гетьмана і звернув зі шляху Смоленськ-Москва в Україну. Проте Т. Мацьків, який опрацював багато західноєвропейських та українських джерел, не знайшов доказів того, що Мазепа в 1708 р. запросив Карла XII до України. Цей дослідник наводить думку англійського представника при головній шведській квартирі, капітана Джеймса Джеферейса стосовно цього питання: “певне, що Його Маєстат послав свого емісара до Батурина, резиденції того Генерала [Гетьмана], із запрошенням перейти на його сторону і побажанням перезимувати на Україні, однак я ще не певний, чи він на це погодиться” (7 жовтня 1708 р.) [10].

Мазепа знав про тактику “випаленої землі” російського царя, який, знищуючи все, що могло знадобитись ворогові, не залишав нічого на шляху шведського короля. Як писав А.Б. Широкоград: “Мазепа особисто бачив 300-400-верстову зону випаленої землі, яку створювали росіяни перед шведською армією. І він не без підстав припускав, що війна перетворить Україну в руїну” [11]. Цей

дослідник вказує і на особистий мотив гетьмана – він розумів, що його звинуватять у тому, що Україну винищували і грабували, і що навіть у випадку перемоги Петра I його буде усунуто від гетьманської влади: “А претендент уже був: Олександр Меншиков давно мітив у гетьмани, тому всіма правдами й неправдами ліз в українські справи” [12].

Зважаючи на таку військово-політичну ситуацію, цілком логічно зробити припущення, що український гетьман був зацікавлений у тому, щоб ворогуючі сторони знекровлювали одна одну, але не на українській території. Мазепа не був зацікавлений у приході шведських військ в Україну, оскільки він чітко усвідомлював, які руйнації принесе їх поява. Цілком зрозумілою видається його реакція на появу шведських військ в Україні. Він сказав П. Орликові: “Диявол несе його сюди. Усі мої плани зруйнує і потягне за собою російське військо в глиб України, на її руїну й нашу загибель” [13]. Гетьман був зацікавлений у встановленні зв'язків із Карлом XII на випадок поразки Петра I у цій війні, та в його інтереси не входила участь у військових діях на боці шведського короля. Згодом військово-політична ситуація змінила усі його плани.

Якщо 1708 рік розглядається істориками в контексті україно-шведських домовленостей, причин переходу гетьмана на бік шведського короля, Батуринської трагедії та втрати стратегічних запасів гетьманської столиці, “війни маніфестів” ворогуючих сторін, то в 1709 р. найбільшу увагу привертає Полтавська битва, причини поразки союзницьких військ. У цей час І. Мазепі доводилось рахуватись зі стратегічними планами Карла XII, адже його військо виступало не як самостійна військова сила, а як союзник шведської армії, яка почала втрачати свою військову могутність. Військові акції гетьмана були обмежені тим, що керівництво військовими діями союзників було цілковито в руках шведського короля. Проте не варто вважати, що Мазепі та його соратникам належала другорядна та малозначима роль. Сучасник та очевидець тих подій, Даніел Крман вказує, що Карл XII почав облогу Полтави за порадою Мазепи: “Найясніший король знову повернувся у Полтаву, котру взяв у облогу, спонукуваний Мазепою” [14]. Важливість порад гетьмана та їх вплив на шведського короля підкреслює також Іоганн Гюбнер: “Поради шведського генералітету розходились з пропозиціями козацького гетьмана Мазепи; король, до нещастя, звертав більше уваги на поради цього варвара, аніж своїх вірних порадників” [15].

Чому Полтава була важлива як для шведського короля та українського гетьмана, так і для російського царя? Полтава була важливою з огляду на те, що в ній союзники могли дістати провізію та військові запаси, що оволодіння фортецею давало у їх розпорядження комунікації з Дніпром і переправою в районі Переволочної, дозволяло

закріпити попередні успіхи. С. Павленко вважає, що “Мазепа, окрилений підтримкою запорожців та поразками росіян, порадив Карлу XII взяти Полтаву й цим закріпити попередні успіхи”, крім того цей дослідник вказує на ще дві суттєві переваги, які давало союзникам місто – воно “утверджувало за союзницьким військом велику частину Лівобережної України. Його здобуття ще більше піднесло б моральний дух козацтва та населення прилеглих теренів.” [16]. Проте О. Оглоблін, який також досліджував цю проблему, зазначив, що Мазепа думав про Полтаву ще до того, як до неї підійшли союзницькі війська, а саме в кінці листопада 1708 р., закликаючи Левенця до співпраці, а згодом “надсилаючи туди генерального бунчужного Федора Мировича з універсалами до людності. Але Левенець визнав нового гетьмана Скоропадського, а на початку грудня Полтаву було обсаджено московською залогою” [17].

Розпочавши облогу Полтави, шведи були змушені економити боєприпаси та чекати підкріплення. Вони також змушені були рахуватись зі своїми українськими союзниками. Про це свідчить Д. Керман, учасник подій, у своєму подорожньому щоденнику: “Кілька днів пройшли без значних військових операцій, оскільки козаки Мазепи просили, щоб король Карл не спалював містечка, в якому Мазепа мав єдиноутробну сестру, а самі вони мали там будинки і свої сім'ї. І там же було покладено майно найбільшого полку з усіх. Щоб захисники міста, виснажені голодом і зневірившись у допомозі, що з кожним днем їм загрожують все більші перешкоди, самі передали б себе королю, дозволити управляти ними” [18]. Звичайно, такі сподівання були марними. Крім того, можливо, що це лише припущення Даніела Крмана стосовно того, чому не велись активно бойові дії, але Полтава дійсно могла дати припаси знекровленому війську.

Між союзниками траплялись суперечності та неузгодженість дій. Про це свідчить такий приклад, який наводить Т. Мацьків зі споминів німецького історика та учасника битви під Полтавою, Й.В. Барділі: “На початку облоги козаки запропонували королеві на певних умовах здобути Полтаву штурмом, і ніхто не сумнівався в їхньому успіху, коли б їм це було дозволене. Але шведи не хотіли, щоб слава припала не їм, а козакам, як теж, і того щоб фортеця зі здобиччю не дісталася в руки козаків, тому вирішили чекати кращої нагоди” [19].

Результат Полтавської битви відомий. Іван Мазепа не зміг розробити стратегічний план, який би дав йому суттєву перевагу над противником, оскільки його план змінювався в залежності від змін військово-політичної ситуації. Втрата Батурина з його припасами значно послабила сили союзників, які зрештою прагнули змінити становище, взявши Полтаву. Фортеця займала важливе місце в стратегічних планах усіх ворогуючих сторін і гетьмана І. Мазепи зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским. – М., 1859. – Ч. 2. – С. 340.
2. Мазепа І. Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями... // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 6.
3. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1909. – Кн. VI. – С. 12.
4. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі "історій". 3-є видання. – Торонто, 1976. – С. 57.
5. Андрус'як М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським та Карлом XII // Записки НТШ. – 1933. – Т. 152. – Ч. 1. – С. 25.
6. Павленко С. Вирішальний крок, або обставини та суть підписання угоди між гетьманом І. Мазепою та шведським королем Карлом XII // Історія в школах України. – 2004. – № 32. – С. 39.
7. Борщак І. Договір Карла XII і Мазепи // Стара Україна. – 1925. – № 1-2. – С. 3.
8. Ковалевская О. Политическая акция И. Мазепы (1708-1709) как составной элемент системного кризиса конца XVII – начала XVIII века // <http://www.mazepa.name/history/aktziya.html>.
9. Історія війн і збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник. – К.: Видавництво гуманітарної літератури, 2004. – С. 380.
10. Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 р.? // Науковий збірник на пошану проф. Оглобліна. – Нью-Йорк, 1977. – Т. II. – С. 330.
11. Широкоград А.Б. Северные войны России. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2001. – С. 243.
12. Там само.
13. Костомаров Н.И. Мазепа и мазепинцы. – Санкт-Петербург, 1885. – С. 615.
14. Шутой В. Малоизвестный источник по истории Северной войны // Вопросы истории. – 1976. – № 12. – С. 102.
15. О Полтавской битве. Из приложений Юганна Гюбнера к "Историческим генеалогическим и географическим вопросам 1712 г. // Труды Императорского Военно-Исторического Общества. – СПб., 1909. – Т. III. – С. 196.
16. Павленко С. Іван Мазепа. – К.: Альтернативи, 2003. – С. 400.
17. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ, 2001. – С.318.
18. Шутой В. Малоизвестный источник по истории Северной войны // Вопросы истории. – 1976. – № 12. – С. 103.
19. Мацьків Т. Як була вирішена битва під Полтавою? // Український історик. – 1989. – Ч. 4. – С. 25.